

³⁷ Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Д 1-4. — С. 50; Яковенко Е.В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. — К., 1974. — С. 99.

³⁸ Зинько В.Н. Северо-западный район Нимфейской хоры // ДБ. — 2002. — Вып. 5. — С. 107—119.

³⁹ Молева Н.В. Антропоморфные памятники в погребальном обряде на Боспоре // Боспорские исследования. — Симферополь, 2002. — Вып. 2. — С. 105.

⁴⁰ Алексеева Е.М. Местная среда ранней Горгииппии // Проблемы истории, филологии, культуры. — Москва; Магнитогорск, 2000. — Вып. 8. — С. 160—169.

Одержано 20.02.2003

В.Н. Зинько

СЕЛЬСКАЯ ОКРУГА БОСПОРСКОГО ГОРОДА НИМФЕЙ В VI—III вв. до н. э.

Исследования сельских территорий европейской части Боспора в последние десятилетия проводились достаточно широко. При этом основное внимание сосредоточивалось на изучении отдельных археологических памятников и реконструкции пространственной организации хоры всего государственного образования. Знакомство с архивными материалами и их сопоставление с результатами первых маршрутных разведок показали, что на этой территории есть большой массив ранее неизвестных археологических объектов.

Дан анализ новых археологических источников, позволяющий сделать вывод, что в IV в. до н. э. — в начале III в. до н. э. появилось несколько новых поселений, отдаленных на 2 км и более от западной границы хоры. Возникновение этих поселений, вероятно, можно связывать с целенаправленной политикой Спартокидов.

V.N. Zin'ko

RURAL TERRITORY OF THE BOSPORUS TOWN OF NIMFEY FROM THE 6TH TO THE 3RD CENTURIES BC.

Researches of rural territory of western part of Bosphorus carried out on the large scale during the last decades. Moreover main attention was given to studying of the separate archaeological sites and reconstruction of spatial order of chora of a whole state formation. Archive materials and their comparison with results of first route prospects showed there is a large tract of archaeological objects on this territory unknown up to now.

The article deals with an analysis of new archaeological sources permissive to make a conclusion that in the 4th — at the beginning of the 3rd centuries BC number of new settlements have sprung up at two and more kilometers' distance from the western border of chora. Rise of these settlements probably can be linked with purposeful policy of Spartocus dynasty.

В.Г. Мудрицька, О.Є. Черненко

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК В.А. БОГУСЕВИЧА У ЧЕРНІГОВІ В 1947—1953 рр.

«Я не знаю другого города... кроме Киева, в котором сохранилось столько древностей, важных для научного познания... начальной истории, но эти древности мало изучены...»

Д.Я. Самоквасов

Планомірне та систематичне вивчення стародавнього Чернігова, другого після Києва центра Подніпров'я, розгорнулося наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років і проводилося в рамках комплексного дослідження міст Київської Русі, розпочатого в колишньому СРСР у повоєнні роки. У 1946—1947 рр. Б.О. Рибаченко

Рис. 1. Розкоп II, 1951 р. Вигляд з півдня

ков здійснив розкопки на території дитинця (сучасний Вал). Незважаючи на невеликий обсяг робіт, вони дали цікаві результати.

У той самий час планомірні археологічні дослідження в Чернігові розпочалися під егідою Інституту археології АН УРСР. Роботи тривали протягом 1947—1953 рр. Керував ними старший науковий співробітник інституту Володимир Андрійович Богусевич. За свідченням Володимира Андрійовича, директор інституту академік П.П. Єфименко поставив перед експедицією завдання: по-перше, з'ясувати, де знаходився найдавніший Чернігівський дитинець; по-друге, визначити структуру стародавнього Чернігова¹. Для цього В.А. Богусевич з самого початку, ще в 1947 р., застосував, як він висловився, «раскопочную методику разведочного порядка»². Він вирішив не зосереджувати всю увагу на конкретному районі міста (наприклад, на дитинці, як це зробив Б.О. Рибаків), а проводити дослідження паралельно в різних районах стародавнього Чернігова.

1947 р., у перший рік робіт, уже було закладено 13 розкопів площею по 16 м². У польовому звіті згадано місця, де проводилися розкопки: «Парк», «Пушкінський сквер», на схід від Спаського собору, біля дому Мазепи, «городище на Валу», Третьяк, поблизу Катерининської церкви, на вул. 25 жовтня (нині вул. Кирпоносівська). (У 1947 р. і надалі прив'язка розкопів на місцевості була дещо неточною, що ускладнює їхню локалізацію.) Крім того, було закладено кілька шурфів — біля соборної дзвіниці та на Єлецькому городищі³. Загальна площа території, дослідженої в 1947 р., — 208 м². Тоді ж вдалося визначити характер культурних шарів на різних ділянках стародавнього міста, що дало змогу з'ясувати подальші напрями робіт.

У 1949 р. було продовжено дослідження дитинця (розкопи (Р.) I—III, V, VII, закладені поблизу Спаського собору). Один розкоп (IV) знаходився на так званому Третьяку, на північ від Катерининської церкви. Він був найбільшим за площею — 156 м². Загалом у тому році було досліджено площу понад 260 м²⁴.

У 1951 р. науковий склад експедиції збільшився — у роботі брали участь 11 осіб: співробітники ІА АН УРСР С.М. Кузнецова, І.М. Самойловський, Д.І. Рудакова, співробітники Ермітажу Ю.М. Дмитрієв та В. Сапунов, Чернігівського історичного музею М.А. Черепинська, І.І. Єдомаха, архітектори М.В. Холостенко, М.М. Олександрова та ін. Це дало змогу провести «розкопки в крупних масштабах» у 9 різних пунктах міста⁵. Того року дослідження було зосереджено на дитинці. Розкопи знаходилися на схід від Спаського собору і на північ від зоо-

Рис. 2. Розкоп II, 1951 р. Вигляд зі сходу

технікуму (Р. I), між Спаським та Борисоглібським соборами (Р. IV), на розі вулиць Фрунзе та Горького (Р. II, рис. 1, 2; Р. III). Один був на Третьяку (Р. V, рис. 3), кілька — на території Єлецького монастиря (Р. VI—VII). На території монастиря вдалося виявити матеріали VII—VIII ст., і саме тут, на думку В.А. Богусевича, знаходився найдавніший дитинець Чернігова. Того самого року роботи вперше поширилися і на територію стародавнього Подолу (ур. Млиновище; Р. VIII—IX). У цілому було досліджено площу 500 м²⁶. Тоді ж на Валу, біля Спаського собору, розпочалося дослідження залишків архітектурних споруд доби Київської Русі — «светской дворцовой постройки теремного типа» кінця XI ст. (Р. IV, рис. 4)⁷. Цей комплекс потребував ретельного вивчення, і в 1953 р. В.А. Богусевич зосередив на ньому всю увагу.

У 1953 р. на захід від Спаського собору заклали єдиний у тому році розкоп площею 232 м². Тут вдалося дослідити залишки споруди, відомої у літературі як «кам'яний воротний терем»⁸. Можна згадати, що в роботах брав участь Р.А. Юра.

Наслідком вивчення стародавнього Чернігова автор розкопок присвятив кілька оглядових публікацій⁹. У них було закладено підґрунтя сучасної наукової картини стародавнього Чернігова. Безумовно, деякі спостереження В.А. Богусевича пізніше не підтвердилися. Так, спорудження насипу цитаделі він зараховує до XVII ст., а за результатами сучасних розкопок можна стверджувати, що вона існувала вже за доби Мстислава Хороброго — на початку XI ст.¹⁰. Викликає багато заперечень і висновок щодо розташування найдавнішого дитинця на Єлецькій горі¹¹. Проте у цієї гіпотези і нині є прибічники¹². Наукове значення досліджень В.А. Богусевича важко переоцінити. Це були перші систематичні та масштабні дослідження міста.

Наукові звіти та польова документація В.А. Богусевича зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України¹³.

Під час археологічних розкопок 1947—1953 рр. було зібрано велику та різноманітну колекцію археологічних матеріалів. Публікації автора розкопок лише частково висвітлюють її склад. Описи колекцій, складені для наукового звіту, збереглися в науковому архіві ІА НАН України, проте вони містять лише загальні відомості. Кількість знахідок не завжди зазначено точно, записи об'єднують кілька різних предметів, є помилки в атрибуції та датуванні. Деякі речі взагалі не внесено до опису. За приблизними підрахунками, загальний обсяг колекції археологічних знахідок, здобутих унаслідок робіт В.А. Богусевича, становив 8500 од., у тому числі близько 1800 — з розкопок 1947 р., понад 3200 — з розкопок 1949 р., близько 3000 од. — 1951 р. та 500 од. — 1953 р.¹⁴

Матеріали колекції зберігаються в різних установах. Так, деякі знахідки з досліджень 1951 р. (близько 300 од.) було передано в Ермітаж (колекція з Р. II, яким керували співробітники цієї установи Ю.М. Дмитрієв та В. Сапунов, та частина знахідок з Р. V, VII, VIII). Там частину знахідок використали для створення експозиції, присвяченої стародавньому Чернігову, у відділі історії Російської культури¹⁴.

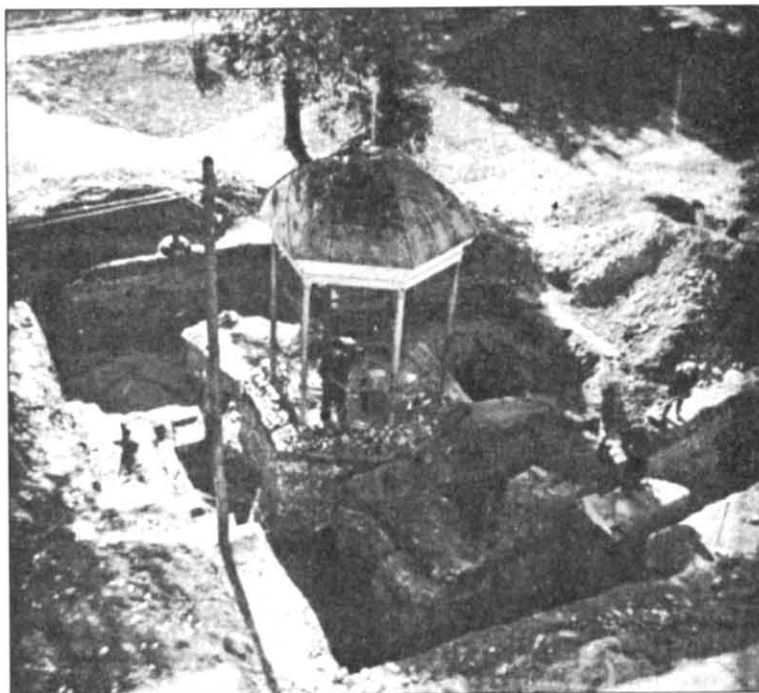

Рис. 3. Розкоп V, 1951 р. Вигляд з півночі

Рис. 4. Розкоп IV, 1951 р. Вигляд з північного заходу

Частину матеріалів залишили на зберігання в наукових фондах ІА НАН України. Через об'єктивні труднощі, пов'язані з роботою фондосховища, на сьогодні важко визначити, які конкретно знахідки зберігаються в Києві.

Решту археологічних матеріалів з розкопок В.А. Богусевича разом з іншими колекціями знахідок, зібраними під час досліджень Чернігівщини, ІА АН УРСР на початку 1950-х років передав у Чернігівський історичний музей (ЧІМ)¹⁵.

На жаль, колекцію не було своєчасно заінвентаризовано. Можливо, це пояснюється ставленням до комплектації музеїв у колишньому СРСР. Від працівників музеїв вимагали надавати перевагу збиранню матеріалів радянського пері-

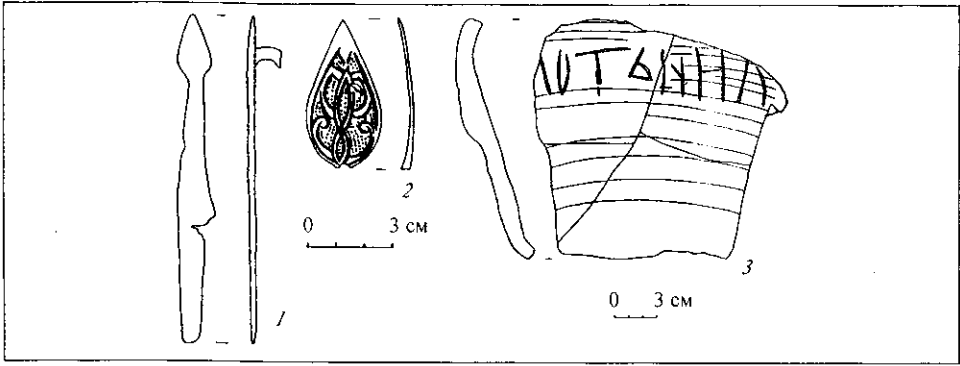

Рис. 5. Знахідки з розкопок В.А. Богусевича: 1 — фрагмент свинцевого окуття сагайдака з розкопу 1949 р.; 2 — орнаментована платівка з розкопу IV, 1949 р.; 3 — фрагмент стінки амфори з розкопу I, 1953 р.

оду. Надходження великих за обсягом археологічних колекцій псувало офіційну статистику.

Лише невелику частину знахідок з розкопок 1951 р. було занесено до інвентарних книг історичної (И 2-(1-310)/4836) та археологічної (Арх. 23-(1-139)/145) груп зберігання. Перша містить матеріали XVII—XVIII ст. — фрагменти керамічного посуду, кахлів, люльок, виробів з гутного скла, предметів з кістки, каменю, металу (Р. I—V). До складу другої входять уламки кружального посуду IX—XII ст., вістря стріл, фрагменти скляних браслетів, смальти, плінфи з клеймами тощо (Р. IV).

Наприкінці 1970-х років окремі знахідки було вилучено з колекції та використано для побудови нової експозиції. На жаль, це зробили без попереднього опису.

У 1990-х роках ЧІМ передав деякі знахідки з розкопок В.А. Богусевича 1947, 1949—1951 рр. у Національний історико-архітектурний заповідник «Чернігів стародавній». Це невелика — 316 од. — група матеріалів, пов'язаних з дослідженням пам'яток архітектури: плінфа, полив'яні плитки, фрагменти фресок (КН 1466/1-7, 1467/1-25; ДА 14610-14881).

Отже, нині колекція з розкопок В.А. Богусевича 1947—1953 рр. розпорошена по різних установах. Матеріали лише частково введено до наукового обігу.

Найбільше знахідок зберігається в ЧІМ. У 2000 р. співробітники музею розпочали упорядкування колекції. Було складено опис колекції, яка налічує понад 4 тис. од. Переважна більшість матеріалів (близько 50 %) — це фрагменти кераміки (ліпної, роменської культури VII—VIII ст.; кружальної IX—XIII та XIV—XVIII ст.). Трапляються уламки кахлів, люльок тощо. Серед інших знахідок можна відзначити фрагмент амфорної стінки з графіті (1953, Р. I пол. оп. № 463) (рис. 5, 3). За В.А. Богусевичем, це напис «...ЛОТЬНИК», який він інтерпретує як частину слова «золотник»¹⁶.

Ще одна досить цікава знахідка — фрагменти керамічної полив'яної писанки (1951, Р. I, пол. оп. № 103).

Вироби зі скла (13 %) представлені численними уламками браслетів, каблучок, віконниць, гутного посуду.

Колекція містить значну кількість металевих виробів (22 %) — вістря стріл, ножі, гачки, деталі замків, хрести, монети тощо. Ці речі належать до різних епох — від доби Київської Русі до початку XX ст. У науковому звіті про розкопки 1949 р. В.А. Богусевич особливу увагу звернув на численні знахідки підків від чобіт. Він зазначав, що завдяки дослідженням у Чернігові нарешті вдалося встановити призначення виробів, які раніше вважали древолазними шипами, уключинами або магічними предметами¹⁷. Серед інших металевих виробів автор розкопок відзначив бронзову підвіску від кінської збруї(?) листопадібною форми, декоровану різьбленим плетеним орнаментом (1949, Р. IV, ЧІМ, Вр 1053)¹⁸ (рис. 5, 2). Ще один цікавий предмет вдалося виявити під час опису колекції — фрагмент окуття сагайдака (1949, Р. I пол. оп. № 476). Аналогічні знахідки відомі з розкопок у Гньоздові¹⁹ (рис. 5, 1).

Знахідки з каменю становлять близько 3 % колекції. Це точильні бруски,

шиферні пряслиця, уламки мармуру та бурштину, оброблений опал. Досить цікавим є уламок каменю від кругового точила XII—XIII ст. з пісковика (1947, Р. II, № 921). Безумовний інтерес становить кам'яна ливарна форма XII—XIII ст. для виготовлення орнаментованих щитків пернів (1949, Р. II, ЧІМ, Вр 1054).

Зовсім небагато (менше 1 %) виробів з кістки. Це проколки, гребінці, ручки в'я ножів тощо. Особливо відзначимо добре збережений гребінь з циркульним орнаментом XI—XIII ст. (1951, Р. IV, б/н).

Серед інших матеріалів колекції вирізняється серія знахідок, пов'язаних з дослідженням архітектурних пам'яток. Нині в музеї зберігається майже 500 експонатів цієї групи. Вони походять переважно з досліджень кам'яних споруд XI—XII ст. Це плінфа з клеймами, полив'яна плитка, смальта, фрагменти фресок. З розкопок 1953 р. походять два свинцевих листи від даху.

Як видно, у цілому колекція з розкопок В.А. Богусевича 1947—1953 рр. складається зі знахідок, типових для культурних шарів стародавнього Чернігова. Про це свідчить порівняння складу колекції з матеріалами сучасних досліджень, наприклад з розкопок В.П. Коваленка та А.Л. Казакова у 1980—1990-х роках. Сподіваємося, що повне введення пам'яток колекції до наукового обігу дасть змогу остаточно вирішити дискусійні питання, пов'язані з вивченням стародавнього Чернігова.

¹ *Богусевич В.А.* Отчет о раскопках в Чернигове в 1947 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1947/20-б — С. 2.

² *Там же.* — С. 2.

³ *Там же.* — С. 1—51.

⁴ *Богусевич В.А.* Отчет Черниговской археологической экспедиции 1949 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1949/2. — С. 8—10.

⁵ *Гончаров В.* Рецензия на отчет В. Богусевича о раскопках в Чернигове в 1951 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1951/10 — С. 1.

⁶ *Там же.*

⁷ *Богусевич В.А.* Отчет по истории материальной культуры древнерусских городов Среднего Поднспровья IX—XIII вв. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. 1953/1. — С. 7—8.

⁸ *Там же.* — С. 8.

⁹ *Богусевич В.А.* Роботи Чернігівської експедиції // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 109—122; *Древній Чернігів за археологічними даними* // Вісн. АН УРСР. — 1952. — № 1. — С. 56—63; *Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр.* // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 5—11; *Раскопки в Чернигове* // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 9—11; *Богусевич В.А., Холостенко М.В.* Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. // КСИА АН УССР. — 1952. — Вып. 1. — С. 32—42.

¹⁰ *Гребень П.Н., Коваленко В.П.* Исследования Черниговского детинца в 1989 г. // Тезисы историко-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». — Чернигов, 1990. — С. 20—24.

¹¹ *Коваленко В.П.* К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. — Киев, 1990. — С. 16.

¹² *Новик Т.Г., Шевченко Ю.Ю.* Княжеская династия Чернигова и Киевские Рюриковичи // Деснинские древности. Материалы межгос. археол. конф. «История и археология Подесенья», посвящ. памяти Ф.М. Заверняева. — Брянск, 1995. — С. 96—99.

¹³ *НА ІА НАНУ.* — Ф. експ. 1947/20; 1949/2; 1951/10; 1953/6.

¹⁴ *НА ІА НАНУ.* — Ф. експ. — 1950/10. — Инвентарный опис. — С. 1—10; Эрмитаж: история и современность. — М., 1990. — С. 256, 263.

¹⁵ *Черненко О.С.* Колекція з розкопок В.К. Гончарова у Любечі у фондах Чернігівського історичного музею // Любечський з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. — Чернігів, 1997. — С. 175.

¹⁶ *Богусевич В.А.* Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчет о раскопках 1953 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — 1953/6. — С. 10.

¹⁷ *Богусевич В.А.* Черниговская археологическая экспедиция ИА АН УССР. Отчет о раскопках 1949 г. — С. 20.

¹⁸ *Богусевич В.А.* Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1955. — Т. 5. — С. 7.

¹⁹ *Гнездовский могильник.* Археологические раскопки 1874—1901 гг. — М., 1999. — Ч. I. — С. 121, 143.

Одержано 07.05.2002

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ
ИЗ РАСКОПОК В.А. БОГУСЕВИЧА В ЧЕРНИГОВЕ В 1947—1953 гг.**

Планомерно и систематическое изучение древностей Чернигова началось в 40—50-х гг. XX в. Одним из исследователей был В.А. Богусевич, проводивший археологические изыскания в 1947—1953 гг. В статье представлены материалы из этих раскопок, в настоящее время хранящиеся в различных организациях и музеях. Часть коллекции была передана в Государственный Эрмитаж; частично материалы поступили в фонды Института археологии НАН Украины. Остальные материалы попали в Черниговский исторический музей.

В целом коллекция насчитывает около 8500 единиц. Авторские публикации материала из раскопок лишь частично освещают ее состав. Описания коллекций из архива Института археологии НАН Украины содержат лишь общие сведения. Авторами данной публикации представлены упорядоченные материалы из Черниговского исторического музея.

V.G. Mudryts'ka, O.E. Chernenko

**ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM EXCAVATIONS
IN CHERNIGIV MADE BY V.A. BOGUSEVICH FROM 1947 TO 1953**

Regular investigation of Chernigiv antiquities began in the forties and the fifties of the 20th century. One of the researchers was V.A. Bogusevich who provided archeological assessing from 1947 to 1953. The article deals with materials of these excavations which is kept in the different organizations and museums at the present time. The part of this collection was given the State Museum of Hermitage, partly materials were brought to the Archives of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (IA NASU). The other materials came to the Chernigiv Museum of History (CMH).

As a whole the collection contains around 8500 articles. The publications made by author of excavations shows the collection just partly. The descriptions of collection from the Archive of IA NASU have only general information. The authors give putting in order materials from the Chernigiv Museum of History in present article.

М.Т. Товкайло

**СТАРОЖИТНОСТІ ЗАПОРІЗЬКОГО ГАРДУ
ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ**

У публікації підсумовано археологічні дослідження пам'яток доби Запорозької Січі в урочищі Гард та його околицях.

Урочище Гард знаходиться за 2 км на південний схід від с. Богданівки Доманівського р-ну та за 1 км на південь від м. Південноукраїнського Арбузинського р-ну Миколаївської обл. Це глибокий і вузький каньйон з крутими скелястими берегами, по дну якого серед гранітних брил тече Південний Буг (давня українська назва — Бог), утворюючи тут великий поріг завдовжки понад 0,5 км. З лівого берега височать три великі скелі, що називаються Сова, Брама і Пугач. Навпроти скелі Пугач посеред ріки розташований скелястий, порослий кущами та деревами острів Клепаний (давня назва його — Гардовий), яким і завершується один із найбільших на Південному Бузі порогів, а навпроти острова з правого берега впадає Сокурова (Гардова) балка. Нижче скелі Пугач і Клепаного (Гардового) острова з лівого берега знаходиться Паланкова балка, або Паланка, що є відгалуженням Сухого Ташлика, з яким вона з'єднується через сідловину за 300 м від його впадіння в р. Південний Буг.